

QORAQALPOQ AN'ANAVIY O'YINLARI TASNIFI (TUR VA TURKUMLARI)

Ajiniyaz Allamuratovich Eshmuratov
ajiniyazeshmuratov@mail.ru
QDU

Annotatsiya: Maqolada Qoraqalpoq xalqining etnomadaniy merosi tarkibida muhim o‘rin tutadigan an‘anaviy o‘yinlar turlari va turkumlarini ilmiy tasniflash masalasi yoritiladi. Dastlab “tasnif” tushunchasining mazmuni izohlanib, rus va o‘zbek folklorshunosligi hamda madaniyatshunosligida taklif etilgan xalq o‘yinlarini guruhlariga ajratish tajribalari tahlil qilinadi. Shu asosda Qoraqalpoq an‘anaviy o‘yinlarini shakllanish omillari, yil fasllari, kasb-kor, turmush tarzi, jins va yosh xususiyatlari bilan bog‘liq mezonlarga tayangan holda yangi tasnif taklif etiladi. Ovchilik, chorvachilik, dehqonchilik, hunarmandchilik, baliqchilik, mavsumiy, harakatli, taqlidiy, gap-gashtak, chavandozlik va qiz bolalarga xos o‘yinlar alohida turkum sifatida izohlanadi. Maqolada “Qaqpan”, “Ovchi-qaqtchi”, “Bestas”, “Oqsuyek”, “Gürtkergek”, “Aq sali - kök sali”, “Balamtap”, “Kema-kema”, mavsumiy qor, bahor va yozgi o‘yinlar, shuningdek “Oqmunchoq” kabi turli o‘yinlar misolida ularning etno-pedagogik va tarbiyaviy ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: Qoraqalpoq an‘anaviy o‘yinlari, tasnif, tur va turkumlar, ovchilik o‘yinlari, chorvadorlar o‘yinlari, mavsumiy o‘yinlar, etnomadaniyat, etnopedagogika

CLASSIFICATION OF TRADITIONAL KARAKALPAK GAMES (TYPES AND CATEGORY)

Ajiniyaz Allamuratovich Eshmuratov
ajiniyazeshmuratov@mail.ru
KSU

Abstract: This article examines the issue of scientific classification of Karakalpak traditional games, which occupy an important place in the ethnocultural heritage of the people. First, the semantic scope of the term “classification” is clarified and previous attempts to categorize folk games in Russian and Uzbek folklore and cultural studies are analyzed. Building on these approaches, the author proposes a new classification of Karakalpak traditional games based on their origin, connection with specific occupations, seasons of the year, lifestyle, gender and age characteristics. Special attention is paid to hunting, herding, farming, craftsmanship and fishing games, as well as seasonal, imitative, competitive, social interaction and

girls' games as separate groups. Using examples such as "Qaqpan", "Ovchi-qaqtchi", "Bestas", "Oqsuyek", "Gürtkergek", "Aq sali - kök sali", "Balamtap", "Kema-kema", winter snow games, spring Nowruz games and the "Oqmunchoq" game, the article reveals the ethnopedagogical and educational potential of this heritage.

Keywords: Karakalpak traditional games, classification, types and groups, seasonal games, hunting games, folk culture, ethnopedagogy

KIRISH

Qoraqalpoqlar turkiy xalqlar tarkibida uzoq asrlardan buyon yashab kelayotgan, mustahkam shakllangan etnomadaniyatga ega xalqdir. "Qoraqalpoq" atamasi ikki soʻzdan tarkib topib, "qora" komponenti qadim turkiy til qatlamida nafaqat rang nomi, balki "uluğ, muqaddas, buyuk" maʼnolarini ham anglatadi, "qalpoq" esa milliy bosh kiyim bilan bogʻliq tushuncha sifatida xalqning tashqi qiyofasi, ijtimoiy mavqeini ifodalovchi ramzga aylangan. Shu jihatdan bu nom "ulugʻ bosh kiyim egalari", "oʻz qiyofasini saqlab qolgan xalq" mazmunini ham oʻzida mujassam etadi. Qoraqalpoq milliy kiyimida, ayniqsa bosh kiyimlarida avlod, urugʻ va jamoaga mansublikni bildiruvchi ramziy belgilar jamlangan boʻlib, ular etnografik xususiyatlarning yorqin koʻrinishidir.

Qoraqalpoq xalqining boy tarixi, tili, madaniyati, urf-odatlar va anʼanalari alohida oʻrganishga muhtoj. Bu ulkan etnomadaniy xazinaning muhim qatlami mahalliy oʻyin madaniyatida mujassam boʻlgan. Qoraqalpoq anʼanaviy oʻyinlari mahalliy elatlarning tabiiy ehtiyojidan kelib chiqqan boʻlib, ularning ijtimoiy turmush tarzi, mehnat faoliyati, dunyoqarashi, eʼtiqodiy qarashlari va tarbiyaviy tajribasiga bevosita bogʻliq holda shakllangan. Ular jamiyatda sogʻlom avlodni voyaga yetkazish, jismoniy chiniqtirish, aqliy va maʼnaviy tarbiyani taʼminlashning mahalliy vositasi sifatida xizmat qilib kelgan.

Uzoq tarixiy jarayonlarda anʼanaviy oʻyinlar davr va ijtimoiy muhit talablari taʼsirida maʼlum oʻzgarishlarga uchragan, ayrimlari zamonaviy hayotga moslashib yashab qolgan boʻlsa, boshqalari unut boʻlib ketgan. Natijada bu meros koʻp qatlamli, murakkab ijtimoiy-etnomadaniy hodisa sifatida qaralishi zarur boʻlgan soha darajasiga yetgan. Bunday murakkab hodisani toʻliq tasavvur qilish, avvalo, ilmiy jihatdan puxta tasnif etishga bogʻliq. Qoraqalpoq anʼanaviy oʻyinlarini turlari va turkumlariga ajratish nafaqat nazariy ahamiyat kasb etadi, balki ularni oʻrganish, saqlash va amaliyotga tatbiq etish jarayonlarini ham sezilarli darajada yengillashtiradi.

ADABIYOTLAR SHARHI

"Tasnif" atamasi arab tilidan kirib kelgan boʻlib, izohli lugʻatlarda "saralash, tartibga solish, tur va guruhlariga ajratish" maʼnolarini anglatishi qayd etiladi. Rus tilidagi ilmiy adabiyotlarda bu jarayon "klassifikatsiya", "sistematiklashtirish"

atamalari bilan ifodalanadi. Klassifikatsiya keng ma'noda ma'lum soha bo'yicha to'plangan bilim va hodisalarni umumiy mezon asosida tartibga solish, ularning o'zaro bog'liqligini aniqlash, ichki tizimini ochish demakdir. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi kabi manbalarda tasnif har bir fanga xos muhim mantiqiy amal sifatida baholanadi; aynan shu amal tufayli ma'lum sohaga oid ma'lumotlar qat'iy tartibga solinadi, ilmiy tadqiqot obyekti yaxlit tizim sifatida ko'rinish oladi.

An'anaviy o'yinlar kabi murakkab va ko'p qirrali hodisalarda tasnif ayniqsa zarur. Turli o'yinlarning kelib chiqishi, mazmuni, funksiyasi, ishtirokchilari o'rtasida keskin farqlar mavjud. To'g'ri tashkil etilgan tasnif har bir turkumning o'ziga xos xususiyatlarini alohida o'rganishga, o'yinlar bilan bog'liq muammolarni tizimli hal etishga, pedagogik, sport, madaniy-ma'rifiy amaliyotda ulardan maqsadli foydalanishga sharoit yaratadi.

Xalq o'yinlarini guruhlariga ajratish borasidagi ilk tashabbuslardan biri XX asr boshlarida rus tadqiqotchilari N. Vselovodskiy, S. Kovaleva va I. Stepanova tomonidan amalga oshirilgan bo'lib, ular xalq o'yinlarini dramatik, maishiy va "ornamental va sport o'yinlari" kabi uch katta guruhga ajratgan [3]. Bu yondashuv tarixan muhim qadamlardan biri bo'lsa-da, ovchilik va dehqonchilikka aloqador o'yinlarning bir guruhga qo'shib yuborilishi, sport bellashuvlari bilan oddiy buyumlar yordamida o'ynaladigan o'yinlarning bir turkumda jamlanishi kabi bahsli jihatlar mavjud.

O'zbek folklorshunosligida Sh. G'aliyev bolalar o'yinlarini bir qator mezonlar asosida: vaqt omili, ishtirokchilar yosh va jins xususiyati, o'yin makoni, predmetli yoki predmetsizligi, mazmun va maqsadga ko'ra tasniflagan [4]. Bu yondashuv o'yinlarning ko'p qirrali tabiati, ularning bir vaqtning o'zida bir necha mezonga mos kelishi holatini ko'rsatadi. Masalan, "kuraş", "shaxmat", "nard" kabi o'yinlar yosh va jins tanlamasligi, har xil sharoitda o'ynalishi bilan ajralib turadi.

Madaniyatshunos olim U. Qoraboev esa o'zbek xalq o'yinlarini tabiat-mavsumiylik, hududiy xususiyat, yosh va jins guruhi, mehnat faoliyati, voqeabandi, harakatlilik, vositali o'yinlar va hayvonlar ishtirokidagi o'yinlar kabi bir qator turkumlarga ajratadi [5]. Bu tasnif avvalgilarga qaraganda ancha mukammal bo'lib, amaliyotda qo'llash uchun qulay tizim sifatida baholanadi.

Shu tajribalar shuni ko'rsatadiki, xalq o'yinlarini tasniflashda yagona universal modelni qo'llash mushkul; har bir xalqning turmush tarzi, kasb-kori, e'tiqodi, tabiiy-mavsumiy sharoiti hisobga olinishi zarur. Qoraqalpoq an'anaviy o'yinlari uchun ham umumiy sxema emas, balki ularning etnomadaniy o'ziga xosligidan kelib chiqqan mezonlar asosiy tayanch bo'lishi lozim.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL

Qoraqalpoq o'yinlarini ilmiy tasnif qilishda, avvalo, ularning qachon va qanday sharoitda shakllangani, qaysi turmush tarzini aks ettirishi, qaysi yil fasli bilan

bog'liqligi, kimlar tomonidan ijro etilishi kabi omillarga tayanish maqsadga muvofiq. Shunga ko'ra quyidagi mezonlar asosiy deb qabul qilinadi:

- kelib chiqish manbasi (ovchilik, chorvachilik, dehqonchilik, baliqchilik, hunarmandchilik va boshqalar);
- mavsumiy bog'liqligi (qishki, bahorgi, yozgi, kuzgi, Navro'z va boshqa marosim o'yinlari);
- ishtirokchilar tarkibi (bolalar, qizlar, o'g'il bolalar, katta yoshdagilar, aralash guruhlar);
- o'yin tuzilishi (harakatli, voqeabandi, taqlidiy, didaktik, gap-gashtak tipidagi o'yinlar);
- vositalardan foydalanish darajasi (predmetli va predmetsiz o'yinlar).

Maqolada Qoraqalpoq an'anaviy o'yinlarini yuqoridagi mezonlarning ko'pchiligini qamrab olgan holda o'nta yirik turkumga ajratish taklif etiladi: 1) ovchilik negizida shakllangan o'yinlar; 2) chorvachilikka aloqador o'yinlar; 3) dehqonlar hayotiga xos o'yinlar; 4) hunarmandchilik bilan bog'liq o'yinlar; 5) baliqchilik negizida shakllangan o'yinlar; 6) mavsumiy va Navro'z o'yinlari; 7) bolalar va qizlar o'yinlari; 8) harakatli o'yinlar; 9) taqlidiy o'yinlar; 10) gap-gashtak va chavandozlik o'yinlari.

Ovchilik bilan bog'liq o'yinlarning tasnif boshida turishi bejiz emas. Ov qadimdan tirikchilikning asosi bo'lib, ov natijasi bilan jamiyatning moddiy farovonligi chambarchas bog'langan. Qoraqalpoq an'anaviy o'yinlari orasida "Qaqpan" ("Qopqon", "Tuzok") o'yini hayot falsafasini ramziy shaklda aks ettiradi: o'yin jarayonida "tuzoq" va "sichqon" obrazlari orqali odamlarning turli xil xulq-atvori, sodda va uddaburon qahramonlar qiyofasi sahnaviy harakat bilan gavdalanadi. Bu o'yin bolalarni murakkab vaziyatlarda aql bilan yo'l topishga, xavfdan qutilish yo'lini izlashga o'rgatadi.

"Ovchi-qaqtchi", "Sonarshi", "Qadamashaq" kabi o'yinlarda esa ovchining chamalash, nishonga olish, tezkor qaror qabul qilish kabi sifatlari mashq qilinadi. Qalin qorli kunlarda o'tkaziladigan "Sonarshi" o'yini iz qidirish, masofa va kuchni to'g'ri baholash, jamoa bilan harakat qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. "Bestas", "Bessasik" kabi o'yinlar esa qizlar tomonidan o'ynalib, qo'l barmoqlari mayin harakatini, diqqat va muvofiqlashtirishni kuchaytiradi. Ovchilik negizidagi o'yinlar bolalarga faqat jismoniy chaqqonlikni emas, balki kuzatuvchanlik, sabr, irodaviy sifatlarni ham singdiradi.

Qoraqalpoq xalqining asosiy tirikchilik tarmoqlaridan biri chorvachilik bo'lib, bu sohaning ish jarayonlari o'yinlarda keng aks etgan. Chorvadorlar podani tashlab ketolmaganlari uchun o'yinlar ham ko'pincha yaylov atrofida, bir joyda tashkil etilgan. "Oqsuyek", "Toy-toy", "Qumaloq-qumaloq", "Yag'ir eshak", "Tuyalar", "Kiyiz top", "Qocharman to'p" kabi o'yinlar chorvadorlarning hayot tarzi,

hayvonlarga munosabati, ularning xatti-harakatiga taqlid elementlarini o'zida jamlaydi.

"Oshiq" vositasidagi o'yinlar - "Bessasik", "Atshiy-qaqshiy" kabi turlarda o'g'il-qiz bolalar birga qatnashib, oshiq otish, to'plash, raqibni yengish kabi vazifalar orqali ko'z chamasi, qo'l aniqligi, jismoniy chaqqonlikni mashq qiladilar. "Gürtkergek" o'yinida qashqir obraziga kirgan bolalar niqob, maxsus kiyim elementlari, ovoz va harakatlar orqali hayvon timsolini jonlantiradilar; bu jarayon nafaqat taqlid, balki sahna madaniyatining sodda ko'rinishi sifatida ham ahamiyatli.

Qoraqalpog'iston hududida chorvachilik bilan bir qatorda dehqonchilik ham shakllangan bo'lib, bahoriy ekinlar, hosil yig'imi, qishki zahira tayyorlash jarayonlari marosim va o'yinlarda aks etgan. "Aq sali - kök sali" kabi o'yinlarda oq guruchni tozalash, to'yga tayyorgarlik ko'rish, hosildorlik orzusi qizlar aytishuvlari orqali ifodalanadi. Dehqonchilik bilan bog'liq o'yinlarda mehnat jarayonining o'zi syujet markaziga chiqadi, bolalar mehnat qadri, hosilning mo'l bo'lishi uchun qilinadigan sa'y-harakatlarni ramziy ravishda takrorlaydilar.

NATIJALAR

Hunarmandchilik mahalliy jamiyat hayotida muhim o'rin tutgan. Yakka tartibdagi qo'l mehnati, maishiy ehtiyojni qondirishga qaratilgan kasb-korlar - kulolchilik, sartaroshlik, tikuvchilik, novvoylik va boshqalar o'yinlarda o'z aksini topgan. "Balamtap", "Qog'irchoq", "Uy-uy", "Nanjabar", "Sopolmashaq", "Toppi-toppi", "Igna-igna" kabi o'yinlarda bolalar kattalar mehnatini o'yin shaklida takrorlaydilar; buyum yasash, pishirish, uy jihozlash kabi harakatlar orqali hunarga qiziqish uyg'onadi.

"Balamtap" turkumidagi aytishuvli o'yinlarda savol-javoblar, istehzoli va hazilomuz javoblar orqali bolalarning so'zamolligi, hozirjavoblighi, nutq madaniyati, mantiqiy fikrlash qobiliyati rivojlanadi. Qizlar o'rtasida mashhur "Oqmunchoq" o'yinida esa kelin va qizlar nom tanlash, ismlar bilan bog'liq ta'riflar, munchoqni topish jarayonlari orqali go'zallik, ezgulik, yaxshi nom qozonish, do'stlik kabi qadriyatlar singdiriladi.

Qoraqalpog'iston Orol va unga tutash suv havzalari yaqinida joylashgani bois baliqchilik ham xalq hayotida muhim tarmoq bo'lgan. Bu soha bilan bog'liq o'yinlar - "Kema-kema", "Qarmaqsalmay", "Suvqaloq" va boshqalar suv muhiti, baliq harakati, qayiq va qarmoq bilan bog'liq tasavvurlarni ifodalaydi. Suv bilan bog'liq o'yinlar, bir tomondan, jismoniy chiniqish, suzish ko'nikmalarini rivojlantirsa, ikkinchi tomondan, suv resurslaridan oqilona foydalanish, tabiatga ehtiyotkor munosabatni shakllantiradi.

Qoraqalpoq an'anaviy o'yinlarining katta qismi fasllar va marosimlar bilan bog'liq. Qish faslida qor bilan o'ynaladigan "Qorböron", "To'g'-to'g'", "Tuydir-mashaq", "Sırgalmashaq" kabi o'yinlar bolalarning jismoniy faolligini oshiradi,

sovuq sharoitga moslashishni yengillashtiradi. Kechqurun esa ertak eshitish, aytishuvli o'yinlar, topishmoq va so'z o'yinlari bolalar tasavvurini boyitadi.

Bahorda Navro'z va tabiat uyg'onishi bilan bog'liq "Ayjamajuz", "Leylapa", "Sumalak", "Ayterek", "Köztañğı" kabi o'yinlar xalqning tabiatni "tirilib-yotuvchi" jonli mavjudot sifatida tasavvur qilishidan dalolat beradi. Bu o'yinlarda yomg'ir chaqirish, hosildorlik tilash, jamoaviy raqs va qo'shiqlar muhim o'rin tutadi. Yozgi jaziramada esa salqin joylarda yoki suv bo'yida "Suvqaloq", "Süñgimey", "Qurmasheq", "Altin soqa" kabi o'yinlar, kuzda esa hosil yig'ish va hazonrezlik kayfiyatini aks ettiruvchi o'yinlar ommalashadi.

Qizlar uchun mo'ljallangan o'yinlar alohida tarbiyaviy mazmunga ega. "Qo'g'irchoq", "Uy-uy", "Non yopar", "Igna-igna", "Oq sholi - kök sholi", "Sumalak", "Oqmunchoq" kabi o'yinlar orqali qizlar kelajakdagi oilaviy hayotga tayyorlanadilar. Bu o'yinlarda bola parvarishi, ovqat tayyorlash, uy tutish, tikuvchilik, to'y marosimlari kabi mavzular markazga chiqadi. O'yin jarayonida qizlar bir-biriga mehr-shafqat, sadoqat, or-nomus, did va go'zallik haqidagi tasavvurlarni yetkazib boradilar. Shu tariqa qiz bolalar uchun o'yinlar "mustaqil hayot maktabi" vazifasini bajaradi.

XULOSA VA MUNOZARA

Qoraqalpoq an'anaviy o'yinlari xalqning tarixiy xotirasi, etnomadaniy tajribasi, mehnat va turmush tarzining ramziy aks-sadosi sifatida nihoyatda boy va rang-barang tizimni tashkil etadi. Ushbu maqolada taklif etilgan tasnif - ovchilik, chorvachilik, dehqonchilik, hunarmandchilik, baliqchilik, mavsumiy, harakatli, taqlidiy, gap-gashtak, chavandozlik va qiz bolalar o'yinlarini alohida turkumlarda ko'rsatish - mazkur merosning asosiy qirralarini tizimli ravishda yoritishga imkon beradi. Biroq har qanday tasnif singari bu model ham nisbiy xarakterga ega; jamiyat taraqqiyoti, axborot texnologiyalari, zamonaviy o'yin turlarining ko'payishi an'anaviy o'yinlar olamini doimiy ravishda o'zgartirib boradi.

Shunga qaramay, Qoraqalpoq an'anaviy o'yinlarini ilmiy asoslangan tasnifga solish ularni etnopedagogika, jismoniy tarbiya, madaniy-ma'rifiy ishlar, turizm va ommaviy sport amaliyotida maqsadli qo'llash uchun zarur shartdir. Ovchilik va chorvachilikka oid o'yinlar - jasurlik, chamalash va irodani mustahkamlaydigan maktab; hunarmandchilikka oid o'yinlar - mehnatga muhabbat va kasbga qiziqish uyg'otadigan vosita; mavsumiy va marosim o'yinlari esa jamiyatning tabiatga, vaqt va makonga munosabatini anglash imkonini beruvchi ramziy maydon sifatida qadrlanishi lozim. Qiz bolalar o'yinlari esa kelajak avlodni oilaviy hayot, ma'naviy qadriyatlar, go'zallik va did tarbiyasiga tayyorlaydi.

An'anaviy o'yinlar bilan ishlash, ularni yig'ish, yozib olish, tahlil qilish va zamonaviy ta'lim tizimiga integratsiya qilish Qoraqalpoq xalqining boy ma'naviy merosini asrash va boyitishga xizmat qiladi. Shu ma'noda taklif etilgan tasnif keyingi

ilmiy izlanishlar, amaliy dasturlar va o'quv-metodik qo'llanmalar uchun tayanch konseptual asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Москва, “Ўзбек тили нашриёти”, 1982.- 326 бет.
2. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. Тошкент: “ЎзМЭ” нашриёти, 2004., 8-том, -292-293 бетлар.
3. Степанова, Ковалева. Всеволодский. Игры народов СССР. Сборник материалов. Москва: “Академкниг”.,1933,-136 б.
4. Галиев Ш. Ўзбек болалар ўйин фольклори. -Тошкент: “Фан”.,1998,-96 б.
5. Қорабоев У. Ўзбек халқ ўйинлари. -Тошкент: “Санъат”.,2001,-56 б.
6. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. -“-жилд. Тошкент, 2001. -131 бет.
7. Қорабоев У.Х. Ўзбек халқ ўйинлари. -Тошкент, “Санъат”. 2001, -8 б.
8. Қорабоев У.Х. Ўзбекистон байрамлари. -Тошкент: “Ўқитувчи”.,1991,- 192 б.
9. Қорабоев У.Х. Ўзбек халқ ўйинлари. -Тошкент, “Санъат”. 2001, -9 б.
10. Қорабоев У.Х. Ўзбек халқ ўйинлари. -Тошкент, “Санъат”. 2001, -9 б.